

Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest, Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale, koost Olev Liivik ja Hiljar Tammela, Eesti Ajaloomuuseum, *Varia historica IV* (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009), 149 lk. ISBN 9789985988923

Eesti Ajaloomuuseumis toimus 2009. aasta 24. märtsil märtsiküüditamise 60. aastapäeva mäletusele pühendatud ajalookonverents. Selle konverentsi ettekannete kogumik on kokkuvõtteks viimastel aastakümnetel tehtud uurimistööst, mis juba seetõttu väärrib lühikokkuvõtet ja -hinnangut, kuid kohati kutsub esitatu lisama katkendeid ka allakirjutanu enda mälestustest.

Koguteos algab üldistava ja laiemat tagapõhja pakkuva artikliga probleemi tähtsaima uurija AIGI RAHI-TAMME sulest "Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina". Autori käsitus algab näitega, kuidas küüditamised Nõukogude võimu poolt algasid juba kodusõja ajal, selle aluseks oli Venemaa Kommunistliku (bolševistliku) Partei Keskkomitee direktiiv 24. jaanuarist 1918 kasakate ümberasustamise kohta, mille täpsustusena andis Lenin 1919. aasta aprillis korralduse 300 000 Doni kasaka laagrisse või asumisele saatmise kohta.

Täiendusena Aigi Rahi-Tamme artiklile võib märkida, et Nõukogude võim sisuliselt vaid jätkas suurendatud ulatuses küüditamispoliitikat, mida Vene valitsejad oli harrastanud juba sajandeid. Kui sellest traditsioonist tuua ainult mõningaid näiteid, on kohane meenutada Tartu elanike saastust Liivi sõja aastail. 1558. aastal Vene tsaarile kapituleerunud Tartule oli tsaar paljude muude lubaduste seas töötanud, et kedagi ei viida linnast ära riigi teistesse osadesse, kuid veel sama aasta sügisel toimus Tartu elanikkonna osaline küüditamine Venemaale, kusjuures küüditatute varandus langes venelaste saagiks. 1565. aastal küüditati Venemaale kogu Tartu saksa elanikkond ning veel suurem küüditamine toimus 1571. aastal, kui Tartut süüdistati reetmises ning talle määrati kolmepäevane nn *laniena* mahatapmine. Vähesed, kel oli õnnestunud ellu jääda, küüditati Moskvasse, kus neile eraldati eeslinn "Narva ja Tartu slobodaa". Sarnaseid küüditamisi viidi tol ajal läbi veel mitmeid. Tartu jaoks oli üks hirmsamaid aastaid 1708, kui Peeter I käsul hävitati linn viimse majani ning elanikkond küüditati Siberisse. Juhtusin osalema ajalookomisjonis, kus arutati ettepanekut püstitada Tartus ausammas Peeter I-le. Eitava seisukoha põhjenduseks tõin asjaolu, et ka Moskvas ei ole ausammast Tšingis-khaanile. Tartus jäi sammas põletajale ja küüditajale püstitamata, kuid nüüd kavandatakse seda Narva, kus selle Vene isevalitseja roll oli analoogiline.

Aigi Rahi-Tamme artiklis on küüditamiste järgneva etapina toodud välja ka piirialade “puhastamise” kampaania, mille käigus 1923. aastal kehtestati erirežiim aladele, mis jäid piirist kuni 22 km kaugusele. Nende alade puhastamiseks “ebasobivast kontingenist” nähti ette sealsete elanike arreteerimine või deporteerimine ning selle käigus küüditati ainuüksi Ukraina ja Valge-Vene piirialadelt 1929. aasta lõpul Siberisse üle 18 000 inimese.

Nõukogude tagapõhjuna küüditamistele Eestis on Aigi Rahi-Tamme artiklis olulisel kohal kulakute küüditamine aastatel 1930–34. Selgub, et Nõukogude Liidu eri piirkondades kuulutati kulakuteks 10–15 protsenti elanikkonnast, nende koguarv ulatus üle kahe miljoni. Eesti kontekstis on huvipakkuvad kulakute tehtute kategooriad ja nende kallal rakendatud repressioonid. Esimeseks kategooriaks oli “kontrrevolutsiooniline kulaklik aktiiv”, kuhu arvatud lasti ilma kohtuotsuseta maha või saadeti laagritesse, nende perekonnaliikmed saadeti asumisele kaugetes rajoonidesse. Teise kulakute kategooriasse arvatud “rikkad kulakud” saadeti välja kaugetesse regioonidesse, kolmandasse kategooriasse arvatud paigutati oma kolhoosist väljaspool asuvatesse küladesse.

Aastatel 1934–41 jätkusid küüditamised etniliste puhastuste ja rahvuspõhiste küüditamistena. Üks esimesi piirialasid, kus toimus puhastus kuni 100 km kaugusele piirist, oli Leningradi oblast, kust küüditati ligikaudu 200 000 ingerlast jt. soome-ugri päritolu inimest. Vene võimu alla jäänud Karjalas piirdus etniline keeluala 50 km-ga, kuid 1935. aasta kevadel küüditati sealt ligikaudu 30 000 inimest. Samal aastal toimus etniline puhastus ka Ukrainas, kust küüditati üle 41 000 inimese, neist enamik olid poolakad ja sakslased. Järgmisel, 1936. aastal jätkus poolakate ja sakslaste küüditamine Ukrainas, kuid see jõudis ka Kasahstani, nii et selle aasta rahvuslik puhastus ulatus umbes 60 000 inimeseni. Järgnevatel aastatel viidi sellised puhastused läbi ka Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia liiduvabariikides, varsti aga jõuti Kaug-Idas elavate korealaste, hiinlaste ja jaapanlasteni. Eraldi äramärkimist väärivad sakslased, kellel elupaigaks Nõukogude Liidu territooriumil oli Volgasaksa Autonoomne Vabariik, lisaks sellele veel üheksa eraldi rajooni Ukrainas ning rajoonid Krimmis, Gruusias, Aserbaidžaanis ja Altai krais.

Kohtusin küüditatud volgasakslastega Kasahstanis 1965. aastal, kui käisin seal külastamas ja aitamas uudismaale saadetud Tartu Ülikooli üliõpilasi. Seal elavad sakslased küüditati Kasahstani talvel, nad pandi maha keset lumega kaetud steppi ja võib ette kujutada, kui raske oli neil ehitada endale elamiseks lumeonne. Suvel alustasid need, kel õnnestus talv üle elada, majade ehitamist ja maa harimist, et kasvatada endale elatiseks

mingitki toitu. 1965. aastaks olid volgasakslased rajanud Kasahstanis juba oma küla koos juurviljaaedadega, nii et võisin käia tudengitele sealt sibulaid ostmas, kuna neid kohalikust poest ega venelaste juurest saada ei olnud.

Küüditamiste küüsi sattusid ka tuhanded Venemaa eestlased, kes jäid vahele kohalikes aktsioonides. Lisaks sellele võttis ÜK(b)P KK Poliitbüroo 31. jaanuaril 1938 vastu otsuse, mis kuulutas kõik eestlased rahvustunnuse alusel riigivaenlasteks, kahtlustades neid spionaažis, osalemises Nõukogude võimu vastastes organisatsioonides jms.

Järgmine küüditamiste laine saabus seoses 1939. aasta augustis sõlmitud Molotovi-Ribbentropi paktiga, mis andis Nõukogude Liidule võimaluse okupeerida Lääne-Poola ja Baltikumi alad. Lisaks Poola ohvitseride massimõrvadele korraldati 1940. aastast kuni juunini 1941 kohalike elanike ja Saksa okupatsiooni eest Lääne-Poolast põgenenud inimeste (sh juutide) küüditamine (kokku ligi 321 000 inimest). Meie lugejale on kindlasti hästi tuntud üheaegne küüditamine kolmes Balti riigis 14. juunil 1941, mille käigus viidi ära ligikaudu 45 000 inimest, nende seas Eestist veidi üle 10 000. Selle lainega liitusid aga ka küüditamised Moldaavias, Ukrainas ja Valgevenes, nii et 1941. aasta maist juunini väldanud küüditamislaine viis ära kokku 107 000 inimest.

Järgnenud sõjaaastail (1941–44) oli massiküüditamiste eripäraks kontsentreerumine vaenlasteks arvatud rahvuste hävitamisele. Ei ole imestatav, et keskpunktis olid sakslased, soomlased ja ingerlased, kuid nõukogudevaenuliku kahtlase elemendina küüditati kreeklasi, rumeenlasi ja krimmitatarlasi ning nende hulka sattusid ka kalmõkid, tšetšeenid, ingušid, karatšaid, tatarlased, türklased ja veel mitmed väikerahvad. Eestlased olid sel ajal Saksa okupatsiooni all, vastasel korral oleksime võinud sattuda täielikult äraküüditatud rahvaste ritta.

Viimaseks perioodiks küüditamislainete käsitluses Aigi Rahi-Tamme väga sisukas artiklis on periood 1944–53. Vahetult sõja lõpuaastatel 1944–45 olid küüditamise objektiks eelkõige sakslased, aga ka ukrainlased, põhjuseks nende vastupanu Nõukogude okupatsioonile. Ainuüksi Lääne-Ukrainast küüditati 1944. aastal umbes 100 000 inimest. Eestis langesid seekordse küüditamise ohvriks kõigepealt baltisakslased, kes olid sõja ajal oma kodumaale tagasi pöördunud, kuid ei jõudnud uuesti põgeneda, aga ka need, kes soovisid siia jääda näiteks abielu tõttu. Erinevalt Eestist ja Lätist toimus Leedus suur küüditamiste laine 1947. aasta lõpust 1948. aasta maini, kusjuures eriti ulatuslik oligi see mais 1948, kui Nõukogude Liidu Ministrite Nõukogu määruse alusel viidi ära üle 40 000 inimese.

Kõige viimase suurküüditamisena Eestis võime meenutada 25. märtsi 1949, mil Eestist viidi ära 20 713 inimest. Tegelikult toimus see küüditamine üheaegselt kolmes Balti riigis koondnimetusega *Priboi* (Murdlaine), nii et Siberisse saadeti kokku ligi 95 000 inimest. Leedu erinevuseks oli see, et seal organiseeriti veel küüditamisest pääsenute järelküüditamine ning Leedu julgeolekuorganid korraldasid 1948. aastajuunist 1952. aasta augustini veel mitu lisaküüditamist. Eesti ja Läti eripäraks oli aga see, et meie territooriumist oli osa (Narva-tagune ja Petsrimaa) liidetud Pihkva oblastiga ning seal toimus veel lisaküüditamine. Viimane väljasaatmisoperatsioon Eestis toimus ööl vastu 1. aprilli 1951, kui eriasumisele saadeti keelatud ususektide liikmed. Venemaal tehtud kokkuvõtte kohaselt küüditati aastatel 1919–53 Nõukogude Liidus oma elukohast. 6-7 miljonit inimest, kelle hulka pole arvestatud sõjavange, põgenikke, sunnitööle viiduid jne. Kõigest küüditamisest esitab Aigi Rahi-Tamme artikkel ka ülevaatliku tabeli.

Kogumiku teiseks artiklikuks on LAURI FREI “Kulakuks tegemine kui küüditamise ettevalmistav samm Tartumaal Äksi valla näitel”. Artiklis formuleeritud probleem oli ülal kõikides valdades, sest küüditamiseks oli ette nähtud kindel arvuline plaan ja märtsiküüditamise ulatus ühes või teises vallas ei olenenud nõukogude aktivistide aktiivsusest ega suhtumisest oma ohvritesse. Autor esitab konkreetse näitena Äksi valla, kus Siberisse küüditatud elanikkonna protsent oli Tartumaa valdade seas kõrgeim – 7,6. Autor vaatleb kulakuks kuulutamise põhjendamist, aga ka inimestevaheliste suhete osa selles. Kulakuks kuulutati näiteks talusid, mille omanikul oli isiklikke põllumajandusmasinaid. Teiselt poolt on artikli autor teinud kindlaks, et oli “kulakuid”, kellel ei olnud ühtegi veolooma.

Isiklikest mälestustest meenutab see probleem mulle, et kui ma soovisin 1950. aastal asuda õppima Tartu Riiklikusse Ülikooli, tuli sisseastujatel läbida nn mandaatkomisjon. Laua taga istus grupp tähtsaid seltsimehi, kes pidid kindlaks tegema tulevase üliõpilase sobivust sotsiaalse seisundi poolest. Minule esitatud otsustav küsimus kõlas: “Millised põllutööriistad olid teie isal?” Ma ei teadnud kahjuks, milliste põllutööriistadega võis asuda õppima ajalugu. Mäletasin, et minu emapoolne onu oli ise valmistanud primitiivse traktori, olles selleks osalt ostnud osasid, osalt neid ise sepistanud, kuid selle eest küüditati ta kulakuna Siberisse. Salgasin siis oma kodutalus kasutatud põllutööriistadest mõned maha, nende seas põllurulli, millega olin noore poisina palju töötanud. Teadsin aga, et Venemaal põllurulli tavaliselt ei kasutatud ja nii võis põllu siledaks rullimist pidada kulaklikuks peenutsemiseks. Igatahes valetasin parajal määral, et pääseda ülikooli ajalugu õppima.

Lauri Frei artikkel toob esile, et varanduslik seisund ei olnud kaugeltki mitte ainus argument kulakuks tegemisel ja Siberisse küüditamisel, vaid selle kõrval oli oluline poliitiline meelsus, aga ka inimestevahelised suhted.

Probleemikäsitluselt sügavamaks järjeks eelmisele on ANDRES KAHARI artikkel “Kuidas toimus väljasaadetavate kindlaksmääramine?” Autori käsitlus ei haara siiski mitte kogu Eesti ala, vaid ainult Saaremaad. Autor on teinud suure töö, olles läbi töötanud Riikliku Julgeoleku Ministeriumi (RJM) kõik Saaremaa kohta säilinud 363 toimikut. Artiklis on tagapõhjajana välja toodud, et vastavalt NSV Liidu Ministrite Nõukogu 29. jaanuari 1949 määrusele tuli Eesti NSV-st välja saata 7500 perekonda (22 500 inimest). Sellest pidi RJM välja saatma 280 perekonda (autoril: majapidamist) koos reserviga (milleks oli 90 perekonda). Seejuures hoiti küüditamist kui kavandatud operatsiooni saladuses, nii et kõneldi küll kulakute nimekirja koostamisest, kuid ei teatud, milleks seda kasutatakse. Vahel kasutati nimekirjade puhul ka mõisteid “natsionalistid” ja “bandiidid”. Artiklis on käsitletud kogu ettevalmistust, mis tuli teha küüditatavate perede koosseisu ja elukoha väljaselgitamiseks. Veel tuli kindlaks teha, kas on ka küüditamist takistavaid asjaolusid, milleks võisid olla erilised teened Nõukogude riigi ees (näiteks sõjaegne teenistus Nõukogude armees). Neid teeneid ei võetud arvesse, kui kas või üks pereliikmetest oli märgitud vastupidises suunas, näiteks oli teeninud Saksa sõjaväes. Ühe uurimistulemusena rõhutab autor, et inimeste väljasaatmiseks 1949. aasta märtsis ei kasutatud kohalike inimeste kaebusi.

Lisaks andmetele küüditamisele määratud inimeste väljaselgitamisele võin esitada oma noorpõlve mälestused selle kohta, kuidas see toimus Põltsamaa vallas. Juhtusin koolipoisina viibima parajasti oma maakodus (ilmselt oli pühapäev), kui meile saabus kulakuks tegemise komisjon. Selle liikmed ei teinud saladust, et käivad läbi kõik talud selleks, et kindlaks teha kulakuid. Seejuures ei soovitud üle vaadata põlde ega kariloomi, vaid piiriduti elumaja ülevaatamise ja hindamisega. Põhjenduseks toodi, et kõiki näitajaid arvestades on raske koostada kulakute nimekirja, kuna ühel on rohkem põldu, teisel rohkem kariloomi, kolmandal metsapalke jne. Selle vastu pidavat pere rikkust kõige paremini näitama see, milline on elumaja.

Meie hakkasime ehitama uut elumaja 1938. aastal. Kevadel vundamendi ja keldri kaevamisega alustatud maja jõudis sügiseks katuse alla, kuid kogu ehitus oli algstaadiumis. Järgmisel aastal ehitustööd jätkusid. Maja oli oma aja kohta suur – selles oli viis tuba ja köök, lisaks muidugi sahver. Põhikorrusel ehitati laed ja põrandad, pandi ette aknad ja ukсед, aga ärklikorrusel ei jõutud veel midagi ära teha. Siis algas sõda. Sellega kaasnenud

paanikas tehti ära veel hädavajalikud tööd, nii võisime 12. septembril 1939 sisse kolida. Ärklükorruksena planeeritud ülakorruks jäi täielikult välja ehitamata, selle aknad löödi laudadega kinni. Kasutamiseks jäi välja ehitamata ka majja kavandatud käimla.

Sellist maja asuski siis komisjon hindama, kõndides ümber selle. Kõige ees sammus esimees, kes dikteeris oma seisukohti, kõige lõpus kõndis koolipoisist perepoeg. Ees sammunud esimees dikteeris: "Jaa, kahekorruseline suur maja, kulak." Tema järel kõndinud mees aga ütles: "Aga sa vaata, tal on ülakorruksel aknad laudadega kinni löödud, ju tal ei olnud siiski raha aknaklaasi ostmiseks." Komisjoni otsust me seekord teada ei saanudki, nagu ka mitte seda, milleks see kulakuks tegemise kampaania oli üldse vajalik. Jäi mulje, et ilmselt taheti suurendada riigi sissetulekuid, kuna kulakutel nõutud maksud olid tunduvalt suuremad. Vastandina mitmetele teistele, kes olid mingite salasidemete kaudu teada saanud tulevases küüditamisest, ei olnud meil sellist infot. Seda suudeti hoida saladuses ning sellega ei osatud seostada isegi mitte suurt aktsiooni kevade tulekul maanteede lumest lahtilükkamiseks, mis äratas küll tähelepanu, kuid seda kommenteeriti väitega, et eks Vene võimu ajal toimuvad igasugused lollused.

Niisiis, 25. märtsil 1949, kui oli parajasti ka koolivaheaeg, sõitsin koos isa ja emaga hobuse ja reega (lahtilükatud teel oli küllaldaselt lund) Nurga metskonda (meilt u 8 km), kus isa oli ostnud puid oma talus aiapostide tegemiseks. Kõik läks kenasti. Sõitsime riigimetsa, saagisime maha puud, tegime neist aiapostid, laadisime need reele ja asusime koduteele. Nüüd üllatasid meid mööda sõitvad veoautod, mille veokastis istuvad inimesed teavitasid meid meie suureks ehmatuseks toimuvast küüditamisest. Meil oli koju jäänud minu kolm nooremat õde. Isa-ema asusid kohe arutama, mis saab siis, kui lapsed on ära viidud. Ema ütles, et loomulikult ei saa ta lapsi üksinda jätta ja ta peab seetõttu kaasa minema. Sama arvamust väljendas ka isa. Seejärel hakkasid nad arutama, kelle juurde saata poiss varjule. Neile üllatavalt teatasin aga, et ega siis minagi saa perekonna koormuste ja murede eest kõrvale hoida. Kui olime koju jõudnud, selgus, et lapsed olid kodus alles, nad mängisid meie vana grammofoniga ja mulle jäi meelde sel puhul kuuldud lause: "Anna vänt siia!" Nii jäi meil sõit Siberisse ära seetõttu, et meie ülakorruksel polnud aknaklaase. Isa ei lubanud ka hiljem neid sinna ette panna põhjendusega, et ei või teada, millal tuleb järgmine küüditamine. Mul jäi Siberis käimata ka turistina, sest isa arvas oli, et Siberisse ei maksa oma kulul sõita.

Minnes mälestustelt tagasi vaadeldava kogumiku juurde, jõuan artiklini "Väljasaatmata jäänud kontingent", autoriks PEARU KUUSK. Selle artikli

autor kuulub kahtlemata valdkonda sügavalt sisseelanud ajaloolaste ringi. Kogumikus trükitud artiklis on lisaks pealkirjas formuleeritud probleemile toodud täiendavaid arvulisi andmeid 1949. aasta märtsiküüditamise kohta. On käsitletud, kuidas konstrueeriti Eesti NSV julgeolekuorganite poolt küüditamisele määratud perekondade arvuks 7500 (22 500 inimest). Selgub, et lisaks 1906 ametlikule reservperekonnale jättis Eesti NSV julgeolekuminister Boris Kumm endale veel salavaru 308 perekonna näol, mis näitab, et Eesti NSV RJM vormistas 1949. aasta alguses veel ligi 2000 perekonna Siberisse saatmise kohta n-ö igaks juhuks. Autor rõhutab, et segadused väljasaadetavate arvuga ja osa perekondade paigutamine reservi näitavad, et üksikisikul ei olnud mingit tähtsust ja et oluline oli vaid plaani täitmine.

Pearu Kuusk esitab arhiivmaterjalidele toetudes mitmeid täpsustavaid andmeid mitte ainult küüditamise planeeritud arvude ja tegelikult küüditatute, aga ka pääsenute arvu kohta. Märtsiküüditamine loeti lõppenuks 29. märtsi õhtul, kui Eestist lahkus viimane ešelon küüditatutega. Eesti NSV riikliku julgeoleku ministri Valentin Moskalenko aruande järgi saadeti eriasumisele 7553 peret (kokku 20 660 inimest). Seega oli plaan veidi ületatud perekondade arvu poolest, inimeste arvu suhtes tuli leppida väikese puudujäägiga. Moskalenko aruande kohaselt oli jäänud küüditamata 1066 kulakute ja 1095 natsionalistide perekonda kokku 5719 inimesega ning lisaks veel 4033 üksikut pereliiget, kellel oli õnnestud maha jääda oma äraviidud perekonnast.

Pearu Kuusk näitab, et küüditamisest pääsenute edasine saatus oli partei- ja julgeorganitele ebameeldiv ja tülikas probleem. Nikolai Karotamm saatis kuus kirja Georgi Malenkovile, millest nähtub, et sinne juhtkond oli huvitatud küüditamisoperatsiooni korralikust lõpuleviimisest. Karotamm ei pooldanud siiski uut massioperatsiooni, vaid tegi ettepaneku saata pääsenud kulakud välja passirežiimi järgimise käigus. Pääsenud kulaklikelt peredelt oli võetud eluasemed ja kogu varandus, nii et neil tuli otsida varjupaika sugulaste või tuttavate juures. Karotamm kurtis oma kirjas Moskvasse, et väljasaatmata jäänud natsionalistid nõuavad koguni oma vara ja majapidamisi tagasi. Asi otsustati Eesti NSV siseministri Aleksander Resevi direktiiviga 12. juulist 1949, mille kohaselt otsustav pidi olema see, kas väljasaatmisele kuulunud isik oli operatsioonile järgnenud kolme kuu jooksul naasnud oma elukohta ning asunud "ühiskondlik-kasulikule tööle" või mitte. Esimesel juhul võis selle inimese jätta "esialgu" vabadusse, "illegaalse eluviisi" jätkajad kuulusid aga arreteerimisele. Eesti NSV julgeolekuorganid taotlesid siiski veel 1952. aastal, kui Tallinnas tuvastati 111

väljasaatmata jäänud perekonda, täiendavat väljasaatmist, kuid vastavat sanktsiooni siiski ei saadud.

Pearu Kuusk rõhutab, et küüditamisel oli lausa plahvatuslik mõju kollektiviseerimisele. Aprillis moodustati Eesti taludest iga päev sadakond kolhoosi, nii et 1951. aasta alguseks oli kollektiviseeritud 92 protsenti taludest. Lisan ka siia oma mälestused. Põltsamaa valla selles osas, kus asus minu kodutalu, said kõik taluperemehed käsu koguneda 26. märtsil (päev pärast küüditamist) Pauastvere koolimajja, mis asus Põltsamaa-Jõgeva maantee ääres. Koosoleku ajal vurasid mööda veoautod, mis transportisid Põltsamaa linna kokku veetud küüditatuid Jõgeva raudteejaama. Taluperemeestele pidas kõne keegi parteitegelane, kes rõhutas, et teil seisab ees kaks teed, mille vahel igal ühel tuleb teha valik selleks oma nime ühele või teisele lehele kirjutades. Üks tee on see, mida mööda autod sõidavad, teine on kolhoositee. Ei ole imestada, et isa saabus koju teatega, et oleme kolhoosnikud. Teisele lehele ei kirjutanud keegi oma nime.

TÕNU TANNBERG on oma artiklis “Teekond Siberisse Pärnumaa küüditamisešelonide nr 97305 ja 97308 näitel 1949. aastal” võtnud vaatluse alla küüditamisoperatsioonide tegeliku läbiviimise. Huvipakkuvad on andmed selle kohta, kui palju oli küüditamise juures tegutsemas operatiivtöötajaid, sõjaväelasi, hävituspataljoni liikmeid ja parteiaktiviste. Kõigi nende kohta leiame artiklist arvandmed, sh üldarvuna 20 254 inimest, seega peaaegu üks timukas iga ohvri kohta. Moskvas koostatud küüditamiskava nägi Eesti NSV territooriumil ette 16 pealelaadimispunkti loomise ja 19 ešeloni moodustamise. Artiklis on toodud arvandmed ka ešelonide administratsiooni, konvoide ja meditsiinipersonali (üks arst ja 2 medõde) kohta. Operatsiooniks eraldati 1169 vagunit, millest teele saadeti 1057. Siseminister Resevi kokkuvõtte järgi oli rongidele pandute seas mehi 22,3, naisi 48,2 ja lapsi 29,5 protsenti, seega küüditati valdavalt naised ja lapsed. Märtsiküüditamise teravik oli suunatud maarahva vastu (üle 90 protsendi küüditatutest), et murda vastupanu kolhooside moodustamisele. Toitlustamine Siberisse sõidul pidi toimuma kord päevas raudteejaamade puhvetite kaudu. Seal pidid käima küüditatud ise toitu toomas – kaks inimest igast vagunist ja loomulikult konvoi saatel. Selleks pidi igas vagunis olema üks ämber iga 10 küüditatu kohta sooja toidu toomiseks. Artiklis on toodud andmed ka teel surnud küüditatute kohta.

Poliitiliselt teravalt huvipakkuv on artikkel “Eestimaa Kommunistliku Partei rollist märtsiküüditamise läbiviimisel 1949. aastal”, mille autoriks on MEELIS SAUEAUK. On toodud välja, et nii kommunistide tegevust toetavad kui ka hukkamõistvad autorid on rõhutanud Moskva suunavat

tähtsust Eestimaa kompartei tegevuse kujundamisel, kuid postsovetlikus ajalookäsitluses on küüditamisega seoses kerkinud esile eriti Eesti parteijuhi Nikolai Karotamme tegevus küüditamises, sest ta oli sisulist vastutust kandev ametiisik, kes tegi rohkemgi kui temalt nõuti. On teada, et küüditamisest kui kulakute probleemi lahendamise abinõust anti Eesti NSV juhtkonnale teada juba 1948. aasta lõpupoole. Eesti NSV juhtkonnas valmis plaan saata kulakud kui kolhooside vastane element oma kodukohast välja põlevkivi- ja metsatööstuspiirkondadesse, kuid Kremli silmis ei leidnud see heakskiitu. 1949. aasta jaanuaris viibis Karotamm Moskvas, kus arutas ÜK(b)P KK-s kolhooside loomist, millega seoses ta hiljem tunnistas, et ta tegi seal ettepaneku kulakute väljasaatmiseks. Samal Moskva visiidil viibides kirjutas Karotamm öiendi Malenkovile ettepanekuga kulakute, nende perekonnaliikmete ja mõnede “Nõukogude võimule vaenulike elementide” (18 000–20 000 inimest) väljasaatmiseks ja nende vara üleandmiseks kolhoosidele. 17. jaanuaril valmis samasisuline 14-punktiline kiri Stalinile, milles paluti EK(b)P KK nimel abi ja juhtnõore ÜK (b) KK-lt ja NSV Liidu Ministrite Nõukogult.

Artiklis on küüditamisele eelnenud sündmusena toodud kellaaja täpsusega Eesti, Läti ja Leedu parteijuhtide vastuvõtt 18. jaanuaril 1949 Stalini kabinetis, kus viibisid ka teised Nõukogude Liidu juhtkonna liikmed. Küüditamisest räägiti koos kõigi parteijuhtidega, kusjuures Stalin uuris, kas deporteerimine on ikka nende kindel arvamus ning arvas seejärel ise, et seda tuleb teha kiiresti ja et deporteeritavate vara tuleb üle anda kolhoosidele. 29. jaanuaril võttis NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu määruse, millega väljasaatmise läbiviimine tehti ülesandeks julgeoleku ministri Abakumovile. Tallinnas valmistati ette ENSV Ministrite Nõukogu 14. märtsi määrus “Kulakute väljasaatmise kohta”, mis kannab Arnold Veimeri allkirja. Karotamm kutsus märtsis juhtivad partei- ja riigiametnikud Keskkomiteesse instrueerimisele. Kohaliku parteiaktiivi osavõtuks küüditamise tegelikust läbiviimisest kasutati mitmesuguseid valeettekään-deid, enamasti kutset kevadkülvil läbiviimise küsimuste arutamisele. Olen kuulnud ainult kahe mehe mälestustest, kuidas nad parteiliikmetena pääsesid neile antud ülesannetest: nad jõid end purju. Karotamme aktiivsust küüditamise läbiviimisel iseloomustavad ta kirjad Malenkovile küüditamisjärgsest ajast, millede Karotamm avaldas selgesõnaliselt arvamust, et küüditamisest pääsenud perekonnad tuleb ikkagi küüditada. Ka hiljem ei ole Karotamm kunagi kahetsenud oma initsiatiivi ega juhtivat tegevust, sh ka EK(b)P VIII pleenumil 1950. aastal, kus ta ei kahetsenud küüditamist, vaid selle läbiviimisel tehtud tehnilisi vigu.

Kogumiku järgmiseks artikliks on MATI MANDELI “Metsavendlus ja märtsiküüditamine Pärnumaa põhjaosas”. Artikli väärtuseks on kõigepealt see, et autor esitab praeguseks teadaolevat statistilist materjali metsavendade, nende salkade ja salaorganisatsioonide kohta, kuigi metsavendade koguarv ei ole siiani selge. Kuigi küüditamiste organiseerijad arvasid, et see aitab kõrvaldada vastuseisu Nõukogude võimule, selgub artiklist omal ajal teada olnud tõsiasi, et märtsiküüditamine tõi hoopis kaasa metsavendluse ajutise tõusu, sest metsavendlusega liitus inimesi, kellel oli õnnestunud pääseda Siberisse saatmisest, kuid mõnikord näinud koguni oma perekonna väljasaatmist. Kõige huvitavama osa moodustavad käsitlused metsavendade üksikute gruppide, sh ka laiemalt tuntud Ants Kaljuranna (Hirmus-Ants) grupi tegevusest Pärnumaal. Artiklis on käsitletud aga ka metsavendade salkade ja gruppide hävitamist.

Tagantjärele on huvitav lugeda, kuidas osaliselt elati noorte inimeste tavalist elu: käidi külapidudel, sõlmiti tutvusi, kohtuti kohalike neidudega. Mäletan ka ise, kuidas metsavennad käisid meie talu köögis söömas ning laulsid seal, olles ära joonud neile kui külalistele pakutud pudeli puskarit.

Nõukogude võimu ja kommunistliku partei tasandilt vaatab märtsiküüditamise probleeme ajaloolane OLEV LIIVIK oma artiklis “Märtsiküüditamine “Eesti süüasja” (1949–1952) kontekstis”. Tegemist on autoriga, kes teemat vaadelnud ka oma teistes uurimustes, neist kõige põhjalikumalt ajakirja *Tuna* selle aasta esimeses numbris, kus on püstitatud küsimus: kas venelased ja Venemaa eestlased saavutasid võidu “juunikommunistide” ja “korpusemeeste” üle? Taustaks on asjaolu, et aastatel 1948–52 algatati ÜK(b)P KK poolt rida aktsioone, mida on nimetatud “Eesti süüasjaks”. Selle käigus toimusid rünnakud haritlaskonna vastu süüdistustega kodanlikus natsionalismis ning nende süüdistuste raames vahetati välja ka Eesti NSV juhtkond eesotsas Nikolai Karotammega. Esitatud süüdistused kajastusid ka EK(b)P KK kurikuulsaks saanud VIII pleenumi kontekstis. Nagu nägime Meelis Saueaugu artiklist, ei olnud Karotamm mitte mingil määral sõbralik “kulakute” vastu. Ometi väideti, et väljasaatmine Eestist olevat teostatud halvasti, kuid eriti pandi pahaks, et Eesti NSV juhid on taotlenud ümberasustamist Ida-Virumaa põlevkivitööstusse ja sovhoosidesse, Maardu fosforiidikaevandustesse ning Harju-, Tartu- ja Pärnumaa turbakaevandustesse. Tagantjärele tehtud on ka etteheide, et Karotamme ja Veimeri poolt tehti 1948. aasta oktoobris Nõukogude Liidu valitsusele ettepanek rajada Eesti piiri äärde Leningradi külje alla kulakute erilaagrid. Selgub, et Karotamme ja Veimeri vallandamistel 1950. ja 1951. aastal oli oluline EK(b)P KK uue esimese sekretäri Ivan Käbini initsiatiiv. Muidugi

on kogu sellel teemal ilmunud uusi uurimusi, millest väärrib eraldi äramärkimist Tõnu Tannbergi “Kuidas Moskvast valmistati ette 1950. aasta märtsipleenumit” ajakirja *Tuna* 2010. aasta esimeses numbris.

Mentaliteediajaloo ajaloo seisukohalt on vaadeldavas kogumikus olulise tähtsusega HILJAR TAMMELA artikkel “Kuulujutud eelseisvast küüditamisest kui mentaliteediajalooline nähtus.” Toetudes arhiividokumentidele, päevikutele ja mälestustele, saame teada, et hirmujutte eelseisvast küüditamisest oli liikvel nii enne kui ka pärast 1949. aasta märtsiküüditamist. Kahtlemata oli üheks kõige olulisemaks aluseks neile juttudele mälestus 1941. aasta küüditamisest, aga ka kohaliku parteiaktiivi kogunemised, vagunite kuhjumine mõnes raudteejaamas, üksikjuhtudel aga ka võimuesindajate ähvardused inimesi Siberisse saata. Neid endeid esines aga nii sageli, et enamasti ei võetud neid enam väga tõsiselt. Igatahes ka meie perele tuli küüditamine täiesti ootamatult, kuigi ohule oleks pidanud viitama maantee lumest lahtilükkamine kevade eel.

Hoopis tõsisemaks muutus asi pärast märtsiküüditamist. Olen kuulnud paljudelt inimestelt mälestusi sellest, kuidas nende kodudes olid ootamatuks ärasõiduks kohvrid nurgas seismas veel mitu aastat pärast märtsiküüditamist. Ma ise mäletan, et minu kodutalus oli riidekapis pidevalt valmis suur riidekott leivakuivikutega, mille täitmine uute värskest ettevalmistatud viiludega oli minu ülesanne. Samas olid meil valmis riided, mida ei tohtinud “stalinlikule reisile” minnes maha unustada. Olen kuulnud, et osa inimesi lõpetas selle valmisoleku pärast “Vana Hirmsa” surma 1953. aastal. Minu maakodus seisis kuivikukott riidekapis veel mitu aastat pärast sedagi.

Vaadeldava sisutiheda kogumiku viimaseks artiklikaks on TERJE ANEPAIO “‘Meie mäle(s)tame!’ Represseeritute mälu kogukond Memento Rakvere Ühingu näitel”. Artikli autor on käsitlenud Rakvere näitel, tegelikult aga hoopis laiemalt, sh ka Eesti Rahva Muuseumi seda tegevussfääri käsitledes, kuidas on mälestatud küüditamisi ja küüditatuid. Tähelepanu väärrib rakverelaste koostöö kohalike koolidega. Igatahes võiks see artikkel olla üleskutseks küüditatule, aga ka kõigile seda näinutele ja kaasaelanutele jäädvustada kõik nii kaasajale kui ka tulevastele põlvkondadele.

HELMUT PIIRIMÄE